

Edyta Ścibor

Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie

**STARODRUKI JEZUICKIE W ZBIORACH
WOJEWÓDZKIEJ BIBLIOTEKI PUBLICZNEJ
IM. HIERONIMA ŁOPACIŃSKIEGO W LUBLINIE**

**Jesuit old prints in the collection
of the Hieronim Łopaciński Regional Public Library**

**Иезуитские старопечатные книги в фондах Люблинской воеводской
публичной библиотеки им. Иеронима Лопацинского**

Słowa kluczowe: Towarzystwo Jezusowe, jezuici, starodruki, typografia, reforma katolicka, teologia, matematyka, fizyka, Stanisław Solski, Marcin Śmiglecki, Paweł Giżycki, Maciej Kazimierz Sarbiewski, Athanasius Kircher, Ruđer Josip Bošković, Baltasar Gracián, Robert Bellarmine, Lublin, Wilno, Lwów, Poznań, Sandomierz, Braniewo, Kalisz, Kolonia, Antwerpia, Augsburg, Rzym

Key words: Society of Jesus, Jesuits, old prints, typography, Catholic reform, theology, mathematics, physics, Stanisław Solski, Marcin Śmiglecki, Paweł Giżycki, Maciej Kazimierz Sarbiewski, Athanasius Kircher, Ruđer Josip Bošković, Baltasar Gracián, Robert Bellarmine, Lublin, Vilnius, Lviv, Poznań, Sandomierz, Braniewo, Kalisz, Cologne, Antwerp, Augsburg, Rome

Ключевые слова: Общество Иисуса, иезуиты, старопечатные книги, католическая реформа, теология, математика, физика, Мартин Смиглецкий, Станислав Сольский, Павел Гижицкий, Мацей Казимеж Сарбьевский, Афанасий Кирхер, Руджер Иосип Бошкович, Бальтасар Грациан, Роберт Беллармин, Люблин, Вильнюс, Львов, Познань, Сандомир, Бранево, Калиш, Кельн, Антверпен, Аугсбург, Рим

Wstęp

W ciągu ponad 100-letniej działalności Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego (dalej: WBPL), dzięki darowiznom od osób prywatnych i instytucji oraz drogą zakupów, nabyła okazały zbiór starodruków¹. Wśród nich znajdują się liczne publikacje, których autorami są przedstawiciele Towarzystwa Jezusowego (dalej: TJ), zgromadzenia zakonnego w szczególności sposób wpisano w nowożytną historię kultury i nauki.

¹ Mianem starodruków określa się wszystkie publikacje drukowane, które zostały wydane od ok. 1450 r. (powszechnie przyjęta data wynalezienie druku) do końca grudnia 1800 r. (w Wielkiej Brytanii do 1640 r.). Starodruki cechuje ręczne wytwarzanie wszystkich ich składników: papieru, typografii, ilustracji i oprawy.

Artykułowi przyświecają dwa cele: pierwszym jest przegląd starodruków jezuickich znajdujących się w zbiorach WBPL i przedstawienie ich stanu liczbowego według miejsca druku, liczby autorów oraz nadanych przez autorkę kategorii tematycznych; drugim celem jest zaprezentowanie wybranych publikacji, przybliżających charakterystyczny wkład jezuitów w rozwój cywilizacji łacińskiej.

Analiza odnosi się do poloników (z lat 1573–1773) i druków obcych (z lat 1574–1773) wytoczonych w typografiach europejskich i drukarniach jezuickich, funkcjonujących na terytorium I Rzeczypospolitej. Jest ona owocem kwerendy w obszarze alfabetycznego katalogu kartkowego poloników i starodruków obcych XVI–XVIII w. znajdujące się w Czytelni Zbiorów Specjalnych WBPL.

Towarzystwo Jezusowe (1534–1773). Krótki rys historyczno-charakterologiczny

250 lat temu papież Klemens XIV, brewe *Dominus ac Redemptor*, ogłosił rozwiązanie Towarzystwa Jezusowego w całym Kościele, nie podnosząc ze swej strony żadnych formalnych zarzutów² wobec tego zakonu kleryckiego, mającego w swoim charyzmacie szczególne posłuszeństwo Stolicy Apostolskiej. W chwili kasaty TJ liczyło na całym świecie – od białoruskich i ukraińskich kresów Rzeczypospolitej, poprzez Europę Środkową i Zachodnią, Amerykę Łacińską i Północną, aż po kraje Azji – ponad 24 000 zakonników, skupionych w 50 prowincjach, w których funkcjonowało ok. 700 kolegiów, 170 seminariów duchownych, 1500 kościołów oraz 270 misji³.

Na wieść o kasacie jezuitów ich zagorzali przeciwnicy⁴, francuscy encyklopedyści, nie kryli satysfakcji. Wielu spośród nich ulegało triumfalistycznym nastrojom, których wyrazem była postawa Woltera głoszącego, że „za dwadzieścia lat nie będzie więcej Kościoła”, czy opinia Jeana d’Alembert’a, który z przekonaniem twierdził: „inni [poza jezuitami] księża są to tylko kozacy i pandurzy, którzy nie oprą się naszym wojskom regularnym”⁵.

Czym więc była kongregacja zakonna, której członkowie *expressis verbis* uznawali się za towarzyszy Jezusa Chrystusa i która po 233 latach formalnego istnienia ściągnęła na siebie wyrok kasacyjny ziemskiej głowy Kościoła, będący skutkiem potężnej presji wielkich, wpływowych sił ówczesnego świata? Na to podstawowe pytanie, stawiane w różnych konfiguracjach metodologicznych i kontekstach zna-

² Tekst brewe w tłumaczeniu na język polski zob. S. Załęski, *Historia zniesienia zakonu Jezuitów i jego zachowanie na Białej Rusi*, Lwów 1874, s. 15–19; por. Ch. Hollis, *Historia jezuitów*, Warszawa 1974, s. 170.

³ E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1994, s. 469.

⁴ Główni wrogowie TJ w XVII i XVIII w. to: janseniści – z powodu jezuickiej polemiki doktrynalnej, która doprowadziła do potępienia tez Corneliusa Jansena; gallikanie – jezuiti narazili się im nieugięta, konsekwentną obroną prymatu i nieomyślności papieża; wielcy encyklopedyści francuscy oraz masoneria – z powodu demaskowania przez jezuitów antychrześcijańskiego charakteru filozofii naturalistycznej i oświeceniowej. Ponadto ogromną rolę w zwalczaniu TJ odegrali ministrowie-filozofowie przy europejskich władcach absolutnych oraz panujące domy Burbonów, skonfliktowane z jezuitami, m.in. na płaszczyźnie ekonomicznej. Nie bez znaczenia była również niechęć duchowieństwa diecezjalnego oraz zakonów nauczających (dominikanie, oratorianie, pijarzy), spowodowana przywilejami papieskimi udzielonymi jezuitom w zakresie duszpasterstwa i szkolnictwa, które otworzyły im drogę do sukcesów w wielu dziedzinach. Zob. L. Grzebień, *Jezuici, Towarzystwo Jezusowe (TJ), Societas Jesu*, w: *Encyklopedia Katolicka*, red. S. Wielgus i in., t. 7, Lublin 1997, kol. 1256, 1257; E. Rostworowski, dz. cyt., s. 469.

⁵ Cyt. za: E. Rostworowski, dz. cyt., s. 471.

zeniowych, szukają odpowiedzi współcześni przedstawiciele licznych dyscyplin: historycy, historycy nauki, historycy sztuki, teolodzy, filozofowie oraz inni badacze, w tym reprezentanci nauk ścisłych, przyrodniczych i technicznych, którzy z pozycji interdyscyplinarnych starają się zrozumieć fenomen dziejowy, jakim było Towarzystwo Jezusowe w epoce nowożytnej⁶.

Przybliżając podstawowe fakty historyczne, należy wspomnieć, że zakon został założony w 1534 r. przez Ignacego Loyolę⁷, baskijskiego rycerza, który po

⁶ Ożywienie zainteresowania fenomenem TJ w okresie nowożytnym jest zjawiskiem charakterystycznym dla ostatnich dwóch dekad. Zob. wybrane publikacje z lat 2019–2023 (wg porządku alfabetycznego): J.N. Dillon, M. Friedrich, *The Jesuits. A history*, Princeton University Press, Princeton 2022; P-A. Dubois, *Musique et dévotion dans la mission jésuite du Canada. Sources, histoire et répertoire du petit motet et du cantique spirituel savant chez les Abénaquis de Nouvelle-France*. Presses de l'Université Laval, Québec 2023; V. Duminuco, *The Jesuit Ratio Studiorum of 1599: 400th Anniversary Perspectives*, Fordham University Press, New York 2020; P.M. Dunne, *Early Jesuit Missions in Tarahumara*, University of California Press, Oakland 2022; P.M. Dunne, *Pioneer Jesuits in Northern Mexico*, University of California Press, Oakland 2023; O. Garstein, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia: Jesuit Educational Strategy, 1553–1622*, Vol. 46, Brill Publishers, Leiden 2021; R. Gaune Corradi, *Los ojos y las manos del jesuita Diego de Rosales. Un retrato editorial entre América y Europa, siglo XVII*, Editorial Universitaria de Chile, Santiago 2021; R. Healy, *The Jesuit specter in imperial Germany*, Vol. 28, Brill Publishers, Leiden 2021; F.C. Hsia, *Sojourners in a strange land: Jesuits and their scientific missions in late imperial China*, University of Chicago Press, Chicago 2019; L. Martin, *The Jesuit mind: The mentality of an Elite in early modern France*, Cornell University Press, Ithaca 2019; M. Mayo, *James Joyce and the Jesuits*, Cambridge University Press, Cambridge 2020; N. Millett, C.H. Parker, eds. *Jesuits and Race: A Global History of Continuity and Change, 1530–2020*, University of New Mexico Press, Albuquerque 2022; M.M. Mochizuki, *Jesuit Art: Brill's Research Perspectives in Jesuit Studies*, Brill Publishers, Leiden 2022; A. Morales, C. Radding, J. Marroquín, *Los saberes jesuitas en la primera globalización (Siglos XVI–XVIII)*, Siglo XXI Editores y Universidad Nacional Autónoma de México, México City 2023; T. Murphy, *Jesuit Slaveholding in Maryland, 1717–1838*, Routledge, Abingdon 2019; L. Newson, *Cultural worlds of the Jesuits in colonial Latin America*, University of London Press, London 2020; J.C. Olin, *Erasmus, Utopia, and the Jesuits: essays on the outreach of humanism*, Fordham University Press, New York 2020; C.A. Page, *El primer jesuita: Origen de las reducciones del Paraguay*, Ediciones Montoya, Montoya 2019; R. Parsons et al., *De Persecutione Anglicana*, Bloomsbury Academic, London 2023; J. del Rey Fajardo, A.G. Gutiérrez, *Boticas y boticarios jesuitas en Santafé y las misiones de la Orinoquia: Nuevo Reino de Granada 1616–1767*, Editorial Pontificia Universidad Javeriana, Bogota 2020; P.M.O. Svriz Wucherer, *Resistencia y negociación. Milicias guaraníes, jesuitas y cambios socioeconómicos en la frontera del imperio global hispánico: ss. XVII–XVIII*, Universidad Nacional de Rosario, Rosario 2019; G. Rousseau, C. Chagnon, M. Cambron, *Les fiancés d'outre-tombe*. Presses de l'Université Laval, Québec 2023; U. Strasser, *Missionary men in the early modern world: German Jesuits and Pacific journeys*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2020; L. Swen, *Jesuit Mission and Submission: Qing Rulership and the Fate of Christianity in China, 1644–1735*, Brill Publishers, Leiden 2021; S.L. Wei, *Chinese theology and translation: the Christianity of the Jesuit figurists and their Christianized Yijing*, Routledge, Abingdon 2019; L. Zanatta, *El populismo jesuita: Perú, Fidel, Chávez, Bergoglio*, Edhasa, Barcelona 2021; *The Oxford handbook of the Jesuits*, ed. by I.G. Zupanov, Oxford University Press, Oxford 2019; M. Ohsumi, *To One Another as Christians: Alexander Pope and Jesuits*, „Journal of Inquiry and Research” 2019, nr 109, s. 253–267.

⁷ Ignacy Loyola (1491–1556), duchowny, teolog, święty Kościoła katolickiego. W młodości zafascynowany życiem rycerskim i dworskim, został ciężko ranny w bitwie

latach kariery wojskowej przeżył nawrócenie i postanowił oddać się Kościołowi na całkowitą i niepodzielną służbę, pociągając za sobą grono zaprzyjaźnionych studentów Uniwersytetu Paryskiego. Charyzmatyczna osobowość Ignacego i wynikająca z niej niezwykła skuteczność działania pomogły mu w realizacji planów powołania nowego zgromadzenia. Opracowane przez Loyolę konstytucje zostały zatwierdzone przez papieża Pawła III 27 IX 1540 r. Członkowie zakonu określili się jako Towarzystwo Jezusowe (łac.: *Societas Jesu*), „którego głównym celem jest przyczyniać się do postępu dusz w życiu i nauce chrześcijańskiej, do szerzenia wiary przez publiczne kazania, posługę słowa Bożego, ćwiczenia duchowne i dzieła miłości, a w szczególności przez nauczanie religii chrześcijańskiej dzieci i ludzi niewykształconych oraz przez niesienie pociechy duchownej w słuchaniu spowiedzi wiernych”⁸. Ostateczny cel powołania jezuitów wyraża hasło: *Ad maiorem Dei gloriam* (pol.: „Dla większej chwały Bożej”). Zaś cechą wyróżniającą ten zakon, spośród wszystkich wspólnot życia konsekrowanego, stał się dodatkowy ślub posłuszeństwa papieżowi.

W początkowym okresie, kiedy nastąpił bardzo szybki rozwój zakonu, jezuita najwięcej uwagi poświęcali walce z reformacją protestancką w Europie i odnowie Kościoła, stając się zasadniczym filarem realizacji potrydenckiej reformy katolickiej⁹. Na życzenie Stolicy Apostolskiej podjęli się dzieła budowania i prowadzenia seminariów duchownych, przygotowujących wykwalifikowane kadry duchowieństwa diecezjalnego dla regionów protestanckich lub zagrożonych reformacją. Zgodnie ze swoim charyzmatem katechizowali prosty lud, głosili kazania, ożywiali życie sakramentalne, ukazywali prawdy wiary Kościoła katolickiego poprzez dysputy z innowiercami i publikacje o charakterze dogmatycznym, polemicznym i apologetycznym, zbudowali własny system szkolnictwa i wychowania młodzieży, prowadzili na wszystkich znanych ówczynie kontynentach zakrojoną na szeroką skalę owocną akcję misyjną. Dzięki świetnemu wykształceniu, skutecznie docierali do elit społeczeństw, wśród których działali. Byli obecni na dworach panujących

o Pampelunę, co ostatecznie doprowadziło go do radykalnego nawrócenia na wzór św. Franciszka z Asyżu. Poświęcił się intensywnemu życiu duchowemu, a niebawem także działalności kaznodziejskiej, wkrótce podjął studia teologiczne, a następnie założył Towarzystwo Jezusowe. Loyola był przede wszystkim twórcą szkoły modlitwy. Wszelkie zasady, jakie nią rządziły, zebrał w swojej publikacji zatytułowanej *Ćwiczenia duchowe*, wydanej po raz pierwszy w 1548 r., znanej i cenionej do dziś.

⁸ Fragment Konstytucji Towarzystwa Jezusowego uznanych i zatwierdzonych przez papieża Pawła III bullą *Regimini militantis Ecclesiae* z 27 IX 1540 r., zob. I. Loyola, *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego*, Kraków 1982, s. 7; *Regulae Societatis Jesu*, [b. druk.], Venetis 1580. Sygn. WBPL: P-16-o-85.

⁹ Zgodnie z kategoryzacją przeprowadzoną przez Henryka Wojtyskę pojęcie „reforma katolicka” przewidywała zawężającą jednowektorowość terminu „kontrreformacja” i obejmuje następujące wymiary życia Kościoła: 1. naprawę i uwspółcześnienie starych instytucji kościelnych, jak reorganizacja kurii papieskiej, zarządów diecezjalnych i parafialnych, bractw, szkolnictwa kościelnego i zakonów; 2. naprawę zepsutych obyczajów kleru i ludu; 3. rozwój ascetyki i mistyki; 4. rozwój akcji charytatywnej; 5. rozwój misji wśród narodów pogańskich; 6. podniesienie prestiżu władzy centralnej papieżstwa; 7. przemiany w teologii, obejmujące przede wszystkim powstanie teologii pozytywnej o dużym nastawieniu duszpasterskim oraz odnowę filozofii i teologii tomistycznej; 8. powstanie nowych form pobożności i nowych praktyk religijnych, bardziej związanych z życiem sakramentalnym; 9. reformę liturgii (nowy mszał, brewiarz, pontyfikał); 10. reorganizację i intensyfikację kształcenia i wychowania duchowieństwa (seminaria duchowne). Zob. H.D. Wojtyska, *Reformacja – reforma katolicka – kontrreformacja. Dzieje nomenklatury i próba uściślenia pojęć*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1977, t. 24, z. 4, s. 247–248.

jako spowiednicy i nauczyciele (preceptorzy). Wielu jezuitów wyróżniało się świętością, wiedzą i zdolnościami administracyjnymi, co w połączeniu z poparciem ze strony władz kościelnych i świeckich dawało zakonowi wielką siłę napędową do coraz szerszej aktywności na wielu polach. Wielkość tych działań i dokonań znajduje materialne odzwierciedlenie w ogromnej liczbie jezuickich publikacji rozsianych po bibliotekach Europy i tych wszystkich części świata, w których TJ rozwijało swoją dynamiczną działalność przez ponad 200 lat.

Druki obce i polonika autorów jezuickich oraz druki z polskich typografii jezuickich w zbiorach WBPL – zestawienia statystyczne

Tab. 1. Druki obce autorów jezuickich z lat 1574–1773 według kategorii dziedzinowych

Kategorie tematyczne	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Razem
Architektura	–	1	1	2
Astronomia	–	2	–	2
Chronologia	–	3	1	4
Dydaktyczno-wychowawcze dzieła	–	3	1	4
Egiptologia	–	1	–	1
Lingwistyka klasyczna i nowożytna (rozprawy językoznawcze, podręczniki, słowniki)	–	12	8	20
Filozofia	12	16	28	56
Fizyka	–	1	17	18
Historia	2	10	11	23
Historia Kościoła	–	2	11	13
Kazania, mowy, listy	2	28	26	56
Kartografia	–	1	–	1
Literatura religijna (modlitewniki, katechizmy, rozmyślenia, literatura hagiograficzna, inne)	11	115	81	207
Matematyka	–	4	16	20
Poetyka	–	2	–	2
Poezja	8	10	12	30
Polityka	–	1	–	1
Prawo	–	3	1	4
Prawo kanoniczne	3	15	10	28
Retoryka	–	7	15	22
Statystyka	–	1	–	1
Teologia	9	110	88	207
Tłumaczenia, komentarze	4	10	2	16
Razem	51	358	329	738

Tab. 2. Druki obce autorów jezuickich z lat 1574–1773 według miejsca druku

Miejsce druku	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Razem
Amsterdam	–	2	–	2
Antwerpia (Antverpa)*	2	39	2	43
Augsburg (Augusta Vindelicorum)	–	3	68	71
Bamberg (Bamberga)	–	–	1	1
Bassano	–	–	9	9
Bolonia	–	2	–	2
Bratysława	–	1	–	1
Brescia (Brixia)	1	1	–	2
Bruksela (Brusselle)	–	–	1	1
Buda	–	–	3	3
Dillingen	–	7	4	11
Douai (Duacum)	–	6	–	6
Ferrara (Ferraria)	–	–	2	2
Florencja (Firenze)	–	1	1	2
Frankfurt (Francofurtum)	1	6	4	11
Freiberg (Friberga)	–	–	1	1
Gandawa (Gandavum)	–	1	–	1
Graz (Graecium)	–	2	3	5
Heidelberg (Heidelberga)	–	–	1	1
Ingolstadt (Ingolstadium)	3	7	10	20
Kolonia (Colonia Agrippinae)	20	121	39	180
Konstancja (Augusta Turgioiorum)	–	1	1	2
Koszyce (Cassovia)	–	–	4	4
La Rochelle (Rupella)	–	–	1	1
Leyda (Lugdunum Batavorum)	–	18	2	20
Liège (Leodium)	–	1	–	1
Lyon (Lugdunum)	3	21	9	33
Macerata	–	1	–	1
Mediolan (Mediolanum)	–	1	–	1
Modena (Mutina)	–	2	–	2
Moguncja (Moguntia)	1	25	2	28
Monachium	3	9	3	15
Münster (Monasterium Westphaliae)	–	1	–	1
Neapol (Napoli)	–	–	2	2
Norymberga (Norimberga)	–	1	2	3
Ołomuniec (Olomotium)	–	–	2	2
Padwa (Patavium)	–	1	5	6
Paryż (Lutetia Parisiorium)	–	18	8	26
Pesaro (Pisuarum)	–	–	1	1
Praga	–	6	7	13
Ratyzbona (Ratisbona)	–	–	1	1

Rawenna (Ravenna)	–	–	1	1
Rotterdam (Roterodamum)	–	–	1	1
Rottweil (Rottwila)	–	–	1	1
Rouen (Rotomagus)	–	1	3	4
Rzym (Roma)	2	9	16	27
Saragossa	–	1	–	1
Trnava (Tyrnavia)	–	–	18	18
Tuluza	–	1	–	1
Turyń	–	1	–	1
Wenecja (Venetia)	4	21	48	73
Wiedeń (Vienna Austriae, Vindobona)	–	–	29	28
Würzburg (Wirceburgum)	–	–	3	3
Brak danych	11	19	10	40
Razem	51	358	329	738

*W nawiasach podano warianty nazw miejscowości występujące na kartach tytułowych druków

Tab. 3. Liczba autorów druków obcych (1574–1773)

Autorzy	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Razem
	23	179	148	350

Tab. 4. Polonika autorów jezuickich z lat 1573–1773 według kategorii dziedzinowych

Kategorie tematyczne	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Razem
Architektura	–	–	3	3
Chronologia	–	–	1	1
Dydaktyczno-wychowawcze prace	–	–	7	7
Lingwistyka klasyczna i nowożytna (rozprawy językoznawcze, podręczniki, słowniki)	1	12	28	41
Filozofia	–	3	9	12
Fizyka	–	–	2	2
Geografia	–	–	3	3
Historia	–	2	16	18
Historia Kościoła	–	5	15	20
Kazania, mowy, listy	3	60	129	192
Literatura religijna (modlitewniki, katechizmy, rozmyślania, literatura hagiograficzna, inne)	3	64	113	180
Matematyka	–	4	5	9
Nauki przyrodnicze	–	–	4	4
Poetyka	–	–	5	5
Poezja	–	12	17	29
Prawo kanoniczne	1	–	5	6
Retoryka	–	10	21	31
Teologia	11	72	86	169
Inne (wiedza ogólna, literatura edukacyjna)	–	7	1	7
Razem	19	251	470	740

Tab. 5. Polonika autorów jezuickich z lat 1573–1773 według miejsca druku

Miejsce druku	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Razem
Augsburg (Augusta Vindelicorum)	–	5	11	16
Braniewo (Brunsberga)	–	5	17	22
Częstochowa	–	–	6	6
Dillingen	–	–	1	1
Frankfurt (Franconofurtum)	–	2	1	3
Gdańsk (Gedanum, Dantiscum)	–	4	1	5
Ingolstadt	–	–	1	1
Jarosław	–	2	–	2
Kalisz (Calissium)	–	41	46	87
Kolonia (Colonia)	–	3	–	3
Kraków (Cracovia)	9	82	20	112
Lublin (Lublinum)	–	28	60	88
Lwów (Leopolis)	–	–	44	44
Łowicz	–	–	2	2
Łuck	–	–	2	2
Nieśwież (Nesvicium)	–	–	4	4
Nysa (Nissa)	–	2	1	3
Oliwa	–	7	–	7
Palermo	–	–	1	1
Paryż	–	1	–	1
Pińsk (Pincum)	–	–	4	4
Połock (Polotia)	–	–	2	2
Poznań	5	29	44	78
Praga	–	1	4	5
Przemyśl (Premislia)	–	–	11	11
Sandomierz	–	–	47	47
Toruń	–	–	2	2
Warszawa (Varsovia, Varsavia)	–	8	72	80
Wenecja (Venetia)	1	–	–	1
Wilno (Vilna)	2	26	43	71
Wrocław (Vratislavia, Breslau)	–	–	5	5
Zamość	–	–	7	7
Brak danych	1	6	11	17
Razem	18	252	470	740

Tab. 6. Liczba autorów poloników (1573–1773)

Autorzy	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Razem
	7	91	160	258

Tab. 7. Druki z polskich typografii jezuickich z lat 1589*–1773

Drukarnia (lata funkcjonowania)	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	Razem
Braniewo (1697–1773)	–	–	32	32
Kalisz (1636–1773)	–	37	69	106
Lublin (1683–1773)	–	26	165	191
Lwów (1646–1773)	–	5	122	127
Nieśwież (1751–1773)	–	–	13	13
Pińsk (1729–1743)	–	–	5	5
Poznań (1675–1773)	–	22	65	87
Przemyśl (1760–1773)	–	–	19	19
Warszawa (1717–1773)	–	–	90	90
Sandomierz (1716–1773)	–	–	57	57
Wilno (1586–1773)	2	42	137	181
Razem	2	132	774	908

*Rok wydania dwóch najstarszych druków pochodzących z wileńskiej typografii jezuickiej

Wybrane starodruki autorów jezuickich ze zbiorów WBPL jako przykład publikacji Towarzystwa Jezusowego stanowiących wkład w rozwój nauki i kultury

Jezuici od początku swojego istnienia przywiązywali ogromną wagę do osobistego wykształcenia oraz do edukacji młodzieży kleryckiej i świeckiej, powierzonej pieczy Towarzystwa. Erudycja charakteryzuje więc wiele dzieł, które pozostały po ich działalności jako historyczna i kulturowa spuścizna. Krótka prezentacja przybliży wybrane druki z następujących obszarów tematycznych: teologia dogmatyczna, utwory dydaktyczno-wychowawcze, językoznawstwo, poezja, fizyka, matematyka, sztuka, edukacja.

W XVI i XVII w. jezuici odegrali ogromne znaczenie w odnowie i rozwoju nauk teologicznych. Wybitnym teologom jezuickim Kościół zawdzięczał renesans tomizmu, odrodzonego w postaci tzw. „drugiej scholastyki”¹⁰ oraz rozwój doktryny katolickiej w metodologicznych ramach teologii tomistycznej. Wśród licznych jezuickich starodruków teologicznych, przechowywanych w WBPL, znajduje się doktrynalny traktat polemiczny kard. Roberta Bellarmina¹¹ *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei adversus hujus temporis Haereticos...*¹².

Dzieło powstało w okresie, gdy Bellarmin wykładał w Kolegium Rzymskim. Po raz pierwszy zostało opublikowane w Ingolstadt w trzech tomach (1586, 1588,

¹⁰ L. Grzebień, *Jezuici, Towarzystwo Jezusowe (TJ), Societas Jesu...*, kol. 1258.

¹¹ Robert Bellarmin, [wł. Roberto Francesco Bellarmino] (1542–1621), włoski jezuita, kardynał, inkwizytor, święty Kościoła katolickiego i doktor Kościoła. Po studiach i święceniach kapłańskich zasłynął jako znakomity teolog. Został profesorem w Kolegium Rzymskim, a następnie jego rektorem. Autor ponad czterdziestu dzieł teologicznych. Bellarmin był doradcą papieża Klemensa VIII. Otrzymał wtedy przydomek „tragarza Kurii Rzymskiej”, ze względu na mnogość zadań, które z powodzeniem wykonywał. Wówczas powstało m.in. jego kolejne dzieło *Katechizm*, które cieszyło się wielkim powodzeniem aż do Soboru Watykańskiego I. Bellarmin był gorliwym duszpasterzem powierzonych sobie wiernych. Zmarł w opinii świętości.

¹² *Disputationes Roberti Bellarmini (...), de Controversiis Christianae Fidei adversus hujus temporis Haereticos (...). Parisiis Ex Officinis Tri-Adelphorum Bibliopolarum, 1613. Sygn. WBPL: O-17-f-525.*

1593)¹³. Praca stanowiła najwcześniejszą próbę usystematyzowania różnych kontrowersji teologicznych końca XVI w. i wywarła ogromne wrażenie w całej Europie, a siła jej argumentów przeciwko protestantyzmowi była tak wielka, że w Niemczech i Anglii powołano specjalne katedry uniwersyteckie w celu udzielania odpowiedzi na tezy w niej zawarte. Kontrargumenty przeciwko *Disputationes...* opracowywali liczni ówczesni protestanccy myśliciele i teologowie, m.in. Thomas Hobbes, Theodore Beza, Conrad Vorstius¹⁴. Mimo intelektualnych wysiłków strony protestanckiej, dzięki przenikliwemu, jasnemu i bezkompromisowemu przedstawieniu doktryny rzymskokatolickiej, rozprawa Bellarmina wyczerpywała spór dogmatyczny toczący się w tamtych czasach¹⁵. Do chwili obecnej stanowi ona najbardziej kompletne dzieło napisane w obronie wiary katolickiej¹⁶. Po publikacji *Disputationes...* Bellarmin został uznany za najważniejszego obrońcę doktryny Kościoła katolickiego¹⁷.

Starodruk, znajdujący się w WBPL, zawiera dwa pierwsze tomy dzieła. Został wydrukowany w Paryżu w 1613 r., w formacie *folio*. Karta tytułowa tomu pierwszego jest czarno-czerwona, z defektem (wycięty miedzioryt). Na tejże karcie znajdują się dwa oznaczenia proveniencyjne: 1. „Domui Chelmensi Scholarum Piarum dono obtuit Gen. D. Joannes Piotrowski Castrī Chelmensis Notarius Anno Domini 1676 die 8 Januarii”, 2. „Библиотеки Холмской Семинарии” (pieczętka).

Wybitnym przykładem jezuickiej literatury dydaktyczno-wychowawczej jest twórczość Hiszpana Baltasara Graciána¹⁸. W zbiorach WBPL znajduje się publikacja tego autora *L'Homme De Cour De Baltasar Gracian Traduit & commenté Par le Sieur Amelot De La Houssaie...* (Rotterdam 1724; format *octavo*)¹⁹. Tytuł oryginału brzmi: *Oráculo manual y arte de prudencia...* (pierwsze wydanie: Huesca 1647). Omawiany druk został wytłoczony w typografii Jeana Hofhouta (wydanie ósme). Jest to tłumaczenie z komentarzem²⁰ francuskiego historyka i tłumacza Nicolasa Amelota de la Houssaie.

¹³ [H. Chisholm], *Bellarmino, Roberto Francesco Romolo, Duc de*, w: *Encyclopaedia Britannica*, t. 11, vol. 3, London–Cambridge 1911, s. 695.

¹⁴ C. Leijenhorst, Ch. Lüthy, *The Erosion of Aristotelianism. Confessional Physics in Early Modern Germany and the Dutch Republic. The Dynamics of Aristotelian Natural Philosophy from Antiquity to the Seventeenth Century*, Lejda 2021, s. 393–395.

¹⁵ [H. Chisholm], dz. cyt., s. 694.

¹⁶ Zob. The Cardinals of the Holy Roman Church, [dostęp: 3 XII 2023], <<https://cardinals.fiu.edu/bios1599.htm#Bellarmino>>.

¹⁷ Zob. P. Springborg, *Thomas Hobbes and Cardinal Bellarmine. Leviatan and „the Ghost of the Roman Empire”*, „History of Political Thought” 1995, vol. 16, nr 4, s. 503–531, 515–516.

¹⁸ Baltasar Gracián (1601–1658), filozof i pisarz znany jako czołowy hiszpański przedstawiciel konceptyzmu, stylu przedstawiania różnych idei poprzez używanie zwięzłych, subtelných, błyskotliwych wyrażení, zaskakujących metafor, inteligentnego dowcipu. Gracián, po studiach w Calatayud i Saragossie, w wielu 18 lat wstąpił do TJ, a później został rektorem kolegium jezuickiego w Tarragonie. Jego główne dzieła to: *El Héroe* (1637), *Agudeza y Arte de Ingenio* (1642), *El Discreto* (1646), *El Criticón* (1651, 1653, 1657).

¹⁹ *L'Homme De Cour De Baltasar Gracian Traduit & commenté Par le Sieur Amelot De La Houssaie ci-devant Secrétaire de l'Ambassade de France à Venise*. Huitieme Edition, revûe & corrigée, A Rotterdam, Chez Jean Hofhout, 1724. Sygn. WBPL: O-18-o-2019.

²⁰ O przekładach dzieł autorów jezuickich, w tym Baltasara Graciána, zob. P. Burke, *The Jesuits and the Art. Of Translation in Early Modern Europe*, w: *The Jesuits II. Cultures, Sciences, and the Art. 1540–1773*, ed. by J. W. O'Malley et al., Toronto–Buffalo–London 2006, s. 28–29.

Karta tytułowa dzieła Marcina Śmigleckiego, *O Lichwie...*, Kraków 1640

T H E O R I A
PHILOSOPHIÆ NATURALIS

REDACTA AD UNICAM LEGEM VIRIUM
IN NATURÁ EXISTENTIUM,

A U C T O R E

P. ROGERIO JOSEPHO BOSCOVICH

SOCIETATIS JESU,

NUNC AB IPSO PERPOLITA, ET AUCTA,

Ac a plurimis præcedentium editionum
mendis expurgata.

EDITIO VENETA PRIMA

IPSO AUCTORE PRÆSENTE, ET CORRIGENTE.

Civemus Chetno PP. Historiatis

V E N E T I I S,
M D C C L X I I I.

EX TYPOGRAPHIA REMONDINIANA,
SUPERIORUM PERMISSU, ac PRIVILEGIO.

Karta tytułowa dzieła Rudera Josipa Boškovića,
Theoria Philosophiae Naturalis..., Wenecja 1763

Dzieło składa się z 300 maksym z wyjaśniającymi je komentarzami. Część aforyzmów pochodzi z wcześniejszych traktatów moralizatorskich autora. Starodruk przybliży wzorzec chrześcijanina, którego aktywność w społeczeństwie (prywatna, zawodowa, polityczna) opiera się na prawości, rozwadze, mądrości, roztropności i skuteczności, wartościach fundamentalnie zakorzenionych w etyce katolickiej²¹. Powyższy zbiór maksym do chwili obecnej jest najczęściej tłumaczonym i najbardziej znanym utworem Graciána, ponieważ jego przesłanie nie straciło na aktualności. Współcześnie dzieło siedemnastowiecznego hiszpańskiego jezuitę stanowi podręcznik skutecznego i moralnego działania dla menadżerów i kadr kierowniczych²².

Starodruk posiada oprawę pergaminową, frontysepis (miedzioryt) sygnowany: „J. Wandelaar fecit”. Strona tytułowa jest czerwono-czarna, znajdują się na niej trzy znaki własnościowe: 1. „ex Libris Bibliothecae Domus Chelmsensis (Scholarum Piarum)”, 2. „P. Samuelis Chruścikowski Scholarum Piarum”, 3. „Библиотеки Холмской Семинарии” (pieczętka).

Do nurtu dydaktyczno-moralizatorskiego należy również traktat najwybitniejszego pisarza filozoficznego dawnej Polski, Marcina Śmigleckiego²³. Napisana w języku polskim rozprawa *O Lichwie y O Wyderkach, Czynszach, Spolnych Zarobkach, Naymach, Arendach, y o Samokupstwie...*²⁴ jest pierwszą ściśle naukową próbą ukazania sytuacji ekonomicznej i społecznej mieszczan i chłopów w Polsce i na Litwie na przełomie XVI i XVII w. Autor, będąc znakomitym logikiem, wyraził swoje poglądy w sposób precyzyjny, ograniczając język techniczny (filozoficzno-prawniczy) do minimum, tak by jego przekaz był zrozumiały dla czytelników różnych stanów i o różnym wykształceniu. Celna analiza sytuacji ekonomiczno-społecznej oraz przejrzyste sformułowane postulaty sprawiły, że traktat był przez dwa

²¹ T. Eminowicz-Jaśkowska, *Baltasar Gracián, hiszpański pisarz i moralista barokowy*, Kraków 2003, s. 56–57; C. Taracha, *Szpiedzy i dyplomaci. Wywiad hiszpański w XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 67–68.

²² T. Eminowicz-Jaśkowska, dz. cyt., s. 57.

²³ Marcin Śmiglecki (1563–1618), filozof, logik, teolog i pisarz polemiczny (obok Piotra Skargi był jednym z najwybitniejszych polemistów z różnowiercami). Studiował w Rzymie filozofię i teologię m.in. pod kierunkiem Franciszka Suáreza i Roberta Bellarmina. Po powrocie do Polski wykładał filozofię (1586–1590) i teologię scholastyczną (1591–1599) w Akademii Wileńskiej. W latach 1586–1587 należał do komisji opracowującej *Ratio studiorum*. W kolejnych latach był rektorem w Pułtusk, Poznaniu i Kaliszu, prepozytem domu profesów w Krakowie oraz prefektem studiów w Kaliszu. W roku 1608 i 1615 uczestniczył w VI i VII Kongregacji Generalnej w Rzymie. Jest autorem dzieł: *O Bóstwie przedwiecznym Syna Bożego* (Wilno 1595), *Absurda synodu toruńskiego* (b.m., 1596), *O lichwie i trzech przedniejszych traktatach: wyderkowym, czynszowym i Towarzystwa Kupieckiego, nauka krótka* (Wilno 1596), *Dysputacja wileńska* (Wilno 1599), *O jednej widomej Głowie Kościoła* (Wilno 1600), *Nodus gordius* (Kraków 1609) i in. Jego obszerny traktat *Logika selectis disputationibus et quaestionibus illustrata* (Ingolstadt 1618; Oksford, 1634, 1638, 1658), liczący 1632 strony, opracowany na podstawie wykładów prowadzonych w Akademii Wileńskiej, uwzględniający wiele problemów metafizycznych, był przez długi czas jednym z najlepszych i najbardziej rozpowszechnionych podręczników na Zachodzie, zwłaszcza w Anglii, gdzie używano go aż do połowy XIX w. Najnowsze badania wykazują, że Śmiglecki jest w Polsce inicjatorem nurtu metafizyki neoscholastycznej, którego kontynuacją jest w jakimś sensie metafizyka Gottfrieda Wilhelma Leibniza i Christiana Wolffa.

²⁴ *O Lichwie y O Wyderkach, Czynszach, Spolnych Zarobkach, Naymach, Arendach, y o Samokupstwie* Krotka Nauka Pisana Przez X. Marcina Śmigleckiego Societatis Iesu S. Theologiey Doktora Y po siedmy raz do druku przezyrana y rozszerzona..., W Krakowie, W Drukarni Andrzeia Piotrkowczyka..., 1640. Sygn. WBPL: P-17-q-431.

kolejne stulecia praktycznym podręcznikiem sprawiedliwej postawy klasy panującej wobec mieszczan i chłopów. Myśli zawarte w dziele Śmigleckiego stały się punktem odniesienia dla wielu pokoleń profesorów filozofii moralnej oraz kaznodziejów ludowych, poruszających kwestie społeczne²⁵.

Pierwsze wydanie traktatu *O Lichwie...* miało miejsce w 1596 r. Prezentowany starodruk stanowi wydanie siódme. Został wytłoczony w 1640 r. w krakowskiej drukarni Andrzeja Piotrkowczyka, w formacie *quatro*, liczy 132 strony i 3 karty nieliczbowane. Publikację wieńczy aprobata cenzorska. Na karcie tytułowej widnieje notka rękopiśmienna: „Ex Libris Paoli Szymański STDr”. Drugim oznaczeniem proweniencyjnym jest pieczęć z napisem „Библиотеки Холмской Семинарии”.

Sztandarowym przykładem jezuickich dokonań w dziedzinie poezji jest twórczość Macieja Sarbiewskiego²⁶. Jezuita należy do grona trzech autorów polskich najczęściej wydawanych zagranicą (obok Henryka Sienkiewicza i Ferdynanda Ossendowskiego). Jest najwybitniejszym przedstawicielem poezji łacińskiej w Polsce i jednym z najwyższej ocenianych poetów nowołacińskich w ogóle. O wielkości jego twórczości świadczą tytuły nadane mu przez potomnych: „Horatius christianus”, „Horatius polonus”, „Horatius sarmaticus”. Władysław Tatarkiewicz nazwał Sarbiewskiego „pierwszym Polakiem w dziejach estetyki”, uznając jego koncepcję poetycką za barokową zapowiedź romantyzmu. Twórczość poety stanowi znamienne dla jezuitów próbę syntezy kulturowej i historycznej²⁷.

W zasobie WBPL znajduje się tom poezji Sarbiewskiego wytłoczony przez typografię w Antwerpii w 1634 r.²⁸, w formacie *octavo*. Cechą charakterystyczną tego miniaturowego wydania jest sztychowana karta tytułowa (miedzioryt). Na szczycie karty znajduje się wyobrażenie wieńca laurowego i liry.

Wśród druków należących do kategorii filologicznej, przechowywanych w zbiorach WBPL, zwraca uwagę dzieło językoznawcze *Obeliscus Pamphilius*²⁹, poświęcone pismu staroegipskiemu, autorstwa jezuickiego uczonego Athanasiusa

²⁵ Zob. S. Pyszka, *Treści filozoficzno-moralne w traktacie „O Lichwie...” ks. Marcina Śmigleckiego SJ (1563–1618)*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum” 2017, t. 23/1, s. 150–174. Por.: R. Darowski, *Marcina Śmigleckiego traktat „O lichwie” (1596)*, „Rocznik Wydziału Filozoficznego Towarzystwa Jezusowego w Krakowie” 1993–1994, s. 209–228; W. Wicher, *O. Marcina Śmigleckiego T.J. traktat o lichwie i procentach w świetle współczesnej i późniejszej nauki teologów*, „Collectanea Theologica” 1936, 17/1–2, s. 289–316.

²⁶ Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595–1640), studiował filozofię w Braniewie. Profesor syntaksy i poetyki w Krożach oraz retoryki w Połocku. Studiował teologię m.in. w Rzymie. Po powrocie do kraju prof. retoryki i filozofii m.in. w Akademii Wieleńskiej. Od jesieni 1635 r. kaznodzieja i teolog króla Władysława IV. Wybitny poeta łaciński, utrzymywał szerokie kontakty z poetami i pisarzami Zachodu. Zbiory jego poezji wielokrotnie wznawiano w kraju i zagranicą. Teoretyk z dziedziny poetyki. Dzieła *De perfecta poesi*, *Dii gentium* oraz *De figuris sententiarum* wydano dopiero w XX w. W rękopisie pozostały inne wykłady z dziedziny poetyki i teologii.

²⁷ W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*. t. 3, Warszawa 1991, s. 289–293; tenże, *Pierwszy Polak w dziejach estetyki*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału I PAN” 1966, z. 1, s. 42–52.

²⁸ Mathiae Casimiri Sarbievii. Lyricorum Libri IV. Epodon Lib. Unus Alterq. Epigrammatum. Antverpiae ex Officina Plantiniana Balthasaris Moreti, 1634. Sygn. WBPL: P-17-o-586.

²⁹ Athanasii Kircheri e Soc. Iesu Obeliscus Pamphilius. Hoc Est Interpretatio Nova [et] hucusque intentata obelisci Hieroglyphici [...] in Urbis Aeternae arnamentum erexit Innocentius X. Pont max. [...] hieroglyphicis involuta symbolis, detecta e tenebris in lucem asseritur. Romae. Typis Ludovici Grignani, 1650. Sygn. WBPL: O-17-f-47.

Kirchera³⁰, wydane w Rzymie w roku 1650, dedykowane papieżowi Innocentemu X. Celem rozprawy była pierwsza w historii próba przetłumaczenia hieroglifów znajdujących się na pochodzącym z I w. n.e. staroegipskim Obelisku Agonalis, w XVII stuleciu znanym jako Obeliscus Pamphilius³¹, od 1651 r. znajdującym się na Piazza Navona w Rzymie.

Odrodzenie zainteresowania imponującym i wszechstronnym dorobkiem naukowym Kirchera, w tym wyżej wymienionym dziełem, nastąpiło w ostatnich dziesięcioleciach XX w. Współcześni naukowcy różnych dyscyplin i historycy nauki opisują tego wybitnego jezuitę jako „giganta wśród siedemnastowiecznych uczonych”, jednego z ostatnich myślicieli, który mógł słusznie uważać całą wiedzę za swoją domenę, jako katolickiego zakonnika o budzącej podziw erudycji i pomysłowości, którego prace zgłębiały najwybitniejsze umysły jego czasów³².

Analizowany starodruk został wytłoczony w rzymskiej typografii Ludwika Grignanego, w formacie *folio*. Jest ozdobiony licznymi ilustracjami drzeworytowymi odwzorowującymi znaki i symbole pisma egipskiego. Egzemplarz jest zdefektowany, nie posiada karty tytułowej.

Dziełem, reprezentującym osiągnięcia jezuitów w dziedzinie fizyki teoretycznej, jest jedna z najważniejszych publikacji w historii myśli naukowej *Theoria Philosophiae Naturalis...*³³ autorstwa Ruđera Josipa Boškovića³⁴. Uczony rozwinął w niej swoją teorię „punktów”, które uznał za pierwsze elementy wszelkiej materii.

³⁰ Athanasius Kircher (1602–1680), jezuita, uczonej i erudyta pochodzenia niemieckiego. Opublikował ok. 40 dzieł z zakresu religii porównawczej, egzegezy biblijnej, geologii, biologii (w tym mikrobiologii), medycyny, kombinatoryki, mechaniki, sinologii, egiptologii, teorii muzyki. Ze względu na ogromny zakres zainteresowań naukowych jest porównywany do Leonarda da Vinci i jezuita Ruđera Josipa Boškovića. Za życia cieszył się ogromnym uznaniem w środowiskach europejskich uczonych i został uhonorowany tytułem „Mistrza stu sztuk”. Przez ponad 40 lat wykładał w jezuickim Kolegium Rzymskim.

³¹ Zob. D. Stolzenberg, *Utility, Edification, and Superstition: Jesuit Censorship and Athanasius Kircher's „Oedipus Aegyptiacus”*, w: *The Jesuits II...*, s. 336–338, 340, 343–348, 350.

³² Zob. M. Feingold, *Jesuits: Savants*, w: *Jesuit Science and the Republic of Letters*, ed. by M. Feingold, Cambridge–London 2003, s. 5, 9; P. Findlen, *Scientific Spectacle in Baroque Rome: Athanasius Kircher and the Roman College Museum*, w: tamże, s. 225–226.

³³ *Theoria Philosophiae Naturalis Redacta Ad Unicam Legem Virium in Natura Existentium*, Auctore P. Rogerio Josepho Boscovich Societatis Jesu, Nunc Ab Ipso Perpolitata, Et Aucta [...]. Editio Veneta Prima [...]. Venetiis, Ex Typographia Remondiniana, 1763. Sygn. WBPL: O-18-q-331.

³⁴ Ruđer (Rudjer) Josip Bošković [wł. Ruggiero Giuseppe Boscovich] (1711–1787), pochodzący z Dalmacji jezuita, matematyk, fizyk teoretyczny, astronom, kosmolog, filozof przyrody, dyplomata i poeta. Pracował głównie we Włoszech. Zasłynął jako prekursor geometrii nieeuklidesowej i teorii względności. Stał się prawdziwym twórcą podstaw współczesnej fizyki atomowej, będąc autorem pierwszego spójnego opisu teorii atomowej, wyprzedzającej ponad 100 lat obecną teorię atomu. Jako astronom badał m.in. plamy na Słońcu, różne efekty grawitacji, aberracje gwiazd, zaćmienia Słońca i Księżycy, zajmował się obliczeniami orbit ciał niebieskich, zastosowaniem teleskopu w badaniach astronomicznych. W jezuickim Kolegium Rzymskim zaprojektował obserwatorium astronomiczne, które z czasem stało się najważniejszym tego typu ośrodkiem badawczym na świecie. Decyzją Międzynarodowej Unii Astronomicznej jeden z kraterów uderzeniowych na Księżycu nosi nazwisko uczonego jako dowód uznania jego dokonań w dziedzinie astronomii i kosmologii.

Przez ponad 100 lat dzieła jezuita uważnie studiowali, inspirując się nimi, najwybitniejsi fizycy teoretyczni i doświadczalni, chemicy, astrofizycy, matematycy i odkrywcy. Należeli do nich m.in.: Michael Faraday, William Thomson Kelvin, Nikola Tesla i prawdopodobnie Albert Einstein.

Bošković, jako prekursor, wskazał na wiele cech fizyki atomowej i jądrowej. Przewidział m.in. przenikalność materii przez cząstki o dużej prędkości i możliwość występowania stanów materii o wyjątkowo dużej gęstości. Obecnie uznaje się, że *Theoria Philosophiae Naturalis...* wywarła zasadniczy wpływ na współczesną fizykę matematyczną. Jak sugeruje tytuł dzieła, jezuita uważał, że podstawą wszystkich zjawisk naturalnych i właściwości materii jest jedno prawo, a wielość sił fizycznych jest jedynie pozorna i wynika z niedostatecznej wiedzy matematycznej³⁵.

Bošković podzielił swoje dzieło na trzy części, najpierw wyjaśniając i ustanawiając swoją teorię, następnie wskazując jej zastosowania do problemów mechanicznych, a na koniec pokazując, jak można ją zastosować w fizyce.

Próba zredukowania skomplikowanych praw natury do prostego podstawowego prawa wzbudziła tak duże zainteresowanie, że w 1763 r. konieczna stała się trzecia, rozszerzona edycja dzieła. Egzemplarz tego wydania znajduje się w zbiorach WBPL. Rozprawę wydrukowano w Wenecji, w formacie *quatro*. Jej językiem jest łacina. Strona tytułowa została wytłoczona czcionką czerwono-czarną i ozdobiona winietką miedziorytową. Na tejże stronie znajdują się dwa oznaczenia własnościowe: 1. „Conventus Chelmsensis PP. Reformatorium”, 2. pieczętka „Библиотеки Холмской Семинарии”.

Przykładem rodzimych dokonań na gruncie nauk ścisłych jest dzieło z zakresu geometrii teoretycznej i praktycznej *Geometra Polski*³⁶, autorstwa jezuity Stanisława Solskiego³⁷, dedykowane królowi Janowi III Sobieskiemu, wydane w roku odsieczy wiedeńskiej (1683). Praca obejmuje trzy księgi podzielone na czternaście rozdziałów. Księga pierwsza dotyczy geometrii elementarnej (figur płaskich, odcinków, kątów, hiperbol, figur przestrzennych itd.). Księga druga poświęcona jest praktycznemu zastosowaniu geometrii i miernictwu, zawiera dokładny opis używanych w ówczesnej Polsce jednostek i tablice do ich przeliczania. Księga trzecia koncentruje się na zagadnieniach związanych z obliczeniami powierzchni i objętości brył,

³⁵ Por. U. Baldini, *The Reception of a Theory: A Provisional Syllabus of Boscovich Literature 1746–1800*, w: *The Jesuits II...*, s. 405–406; Catholic Encyclopedia New Advent, [dostęp: 3 XII 2023], <<https://www.newadvent.org/cathen/02691a.htm>>; J.J. O'Connor, E.F. Robertson, Ruggero Giuseppe Boscovich, w: MacTutor History of Mathematics Archive, [dostęp: 3 XII 2023], <<https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Biographies/Boscovich/>>; P. Three, *Scientific Knowledge, the Order of Nature and Natural Theology*, s. 289–290.

³⁶ *Geometra Polski To Jest Nauka Rysowania, Podziały, Przemieniania y Rozmierzania Liniy, Angułow, Figur y Brył pełnych*. Podany do Druku przez X. Stanisława Solskiego, Societatis Jesu. W Krakowie: w Drukarni Gerzego y Mikołaja Schedlow [...], 1683. Sygn. WBPL: P-17-f-7.

³⁷ Stanisław Solski (1622–1701), jezuita, matematyk, architekt, zajmował się również poetyką i retoryką. W 1654 r. wyjechał do Turcji jako kapelan poselstwa Mikołaja Bieganowskiego i pozostawał tam do 1661 r., opiekując się jeńcami polskimi. Po powrocie z wykupionym jasyrem do kraju był m.in. kapelanem na dworze i w obozie króla Jana III Sobieskiego, nadwornym architektem biskupa Jana Małachowskiego, architektonicznym kierownikiem budowy licznych klasztorów, w tym klasztoru wizytek krakowskich. Jest autorem publikacji religijnych: *Nauka o częstym używaniu Najświętszego Sakramentu* (1671) i *Rozmyślań codziennych na cały rok* (1676) oraz dzieł matematycznych: *Machina motum perpetuum exhibens* (1661), *Machina exhibendo motui perpetuo artificiali idonea* (1663), *Geometra polski* (1683–1686), *Praxis nova et expeditissima geometricae mensurandi* (1688) i *Architekt polski* (1688). Ksiądz Solski odznaczył się wypracowaniem polskiej terminologii geometrycznej, arytmetycznej i technicznej, podejmując pionierski trud zebrania łacińskich terminów i przystosowania ich do języka polskiego.

zawiera również arytmetyczne uzasadnienia. *Geometra Polski* to jedno z najważniejszych dzieł, które wpłynęły na rozwój polskiego języka matematycznego³⁸.

Starodruk ze zbiorów WBPL został wydrukowany w Krakowie w typografii Mikołaja i Jerzego Schedelów, w formacie *folio*. Na karcie tytułowej widnieje drzeworyt z wkomponowanym godłem Towarzystwa Jezusowego. Publikacja zawiera tablice poglądowe wykonane techniką drzeworytniczą.

Przykładem starodruku odnoszącego się do sztuki wizualnej jest dzieło jezuita Pawła Giżyckiego³⁹ *Bieg Życia Chwalebny w Herbownym Pogoni...*⁴⁰, przedstawiające szczegółowy opis jednej z najwspanialszych pogrzebowych opraw plastyczno-muzycznych w historii Polski, przygotowanej dla uczczenia pamięci księcia Karola Sanguszk, marszałka wielkiego litewskiego. Oprawę stanowiły m.in. zaprojektowane przez autora publikacji, dekoracyjne struktury artystyczne w kościele kapucynów w Lublinie (w tym *castrum doloris*) i w kościele św. Anny w Lubartowie (we współpracy z Pawłem Fontaną).

Oprócz opisu *castrum doloris* autor umieścił w druku relację z ceremonii pogrzebowej oraz przytoczył treści wygłoszonych kazań i mów. Pod względem językowym wszystkie części dzieła charakteryzuje kwiecisty styl barokowy. Publikacja pochodzi z lubelskiej drukarni jezuickiej, została wytłoczona w formacie *folio*.

Ostatnim starodrukiem, spośród wybranych do przybliżenia w niniejszym artykule, jest *Ratio atque institutio studiorum...*⁴¹, pierwsza w dziejach edukacji ustawa szkolna. Określiła ona szczegółowo proces wychowania i nauczania w obrębie szkolnictwa jezuickiego⁴², stając się na 200 lat podstawą dydaktyki i pedagogii TJ, co zagwarantowało szkołom jezuickim sukces na całym świecie⁴³.

³⁸ Zob. L. Grzebień, *Solski Stanisław (1622–1701)*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski i in., t. 40, z. 165, Warszawa 2000, s. 300; K. Schabowska, *Solski Stanisław*, w: *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych*, t. 4, red. B. Orłowski, Warszawa 2015, s. 107.

³⁹ Paweł Giżycki (1692–1762), jezuita, architekt, dekorator, malarz, misjonarz. Od 1730 r. przebywał w Krzemieńcu, dokąd został skierowany w celu zbudowania kościoła i kolegium (1731–1753). Zaprojektował wiele budowli sakralnych, klasztornych, szkół jezuickich, rezydencji świeckich, m.in.: kościół i klasztor bernardynów w Łucku, kościoły jezuitów w Samborze, Jurewiczach, Włodzimierzu, kolegium jezuickie w Żytomierzu, pałac Stanisława Wincentego Jabłonowskiego w Niżniowie. Wsławił się również wspaniałymi dekoracjami pogrzebowymi.

⁴⁰ *Bieg Życia Chwalebny w Herbownym Pogoni*, s. p. J. O. Xiążecia Jmsci Pawła Karola Olgerdo Lubartowicza Sanguszka Marszałka Wielkiego W. X. L. [...]. W Lubelskim swoiey Fundacyi Kościele WW. OO. Kapucynow [...] trzydniowego Pogrzebu, paradą [...]. [Lublin]: w Lubelskiej Drukarni, Collegii, Societatis Jesu, [po 26 V 1751]. Sygn. WBPL: P-18-f-46.

⁴¹ *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu, Neapoli In Collegio eiusdem Societatis. Ex typographia Tarquinii Longi 1598*. Sygn. WBPL: O-16-o-536.

⁴² Fenomen organizacyjny i kulturowy, jakim był imponujący rozwój sieci szkół zakładanych przez jezuitów w całym ówczesnie znanym świecie, wciąż fascynuje badaczy. W chwili śmierci założyciela TJ (1556 r.) funkcjonowały 42 kolegia jezuickie, pod koniec XVI w. było ich ponad 200, zaś na początku XVIII stulecia liczba kolegiów przekroczyła 740. W Rzeczypospolitej pierwsza szkoła jezuicka powstała w Braniewie w 1565 r., staraniem kard. Stanisława Hozjusza. W połowie XVIII w., a więc w przeddzień kasaty zakonu, jezuiti prowadzili na terytorium państwa polskiego jedną akademię, 67 szkół, 25 seminariów, 18 konwiktów szlacheckich i 45 burs muzyków. W Rzeczypospolitej edukacja jezuicka stała się synonimem edukacji w ogóle, A. Górecki, *O jezuickiej „Ratio studiorum”*, „Christianitas” 2014, nr 58, s. 59.

⁴³ K. Bartnicka, T. Bieńkowski, *Wstęp*, w: *Ratio atque institutio studiorum TJ czy-*

Publikacja została wydrukowana w Neapolu w 1599 r.⁴⁴ Egzemplarz znajdujący się w zbiorach WBPL posiada na karcie tytułowej dwa oznaczenia proveniencyjne: 1. notatka odręczna: „Collegii Calissiensis Societatis Jesu”, 2. pieczętka z napisem: „Библиотеки Холмской Семинарии”.

Zakończenie

Przeprowadzona kwerenda w obrębie klasycznego kartkowego katalogu alfabetycznego starodruków WBPL pozwoliła oszacować liczbę druków autorów jezuickich. Zgodnie z nadanymi sygnaturami jest ich 1478 (z niemal równym podziałem na starodruki obce – 738 i polonika – 740). Każda karta katalogowa wskazuje na odrębny bibliograficzny byt formalny i strukturalny z jego własną przeszłością, która wycisnęła na nim swoje piętno. W ograniczonych ramach czasowych nie sposób dokonać indywidualnej analizy poszczególnych obiektów tak licznego zbioru. Jednakże przeprowadzony przegląd jednostkowy, dający wgląd w stan liczbowy, zakresy tematyczne i pochodzenie typograficzne, budzi nadzieję na odsłonięcie wstępnej perspektywy badawczej czytelnikom zainteresowanym najstarszymi formami jezuickiej książki drukowanej, za którymi skrywa się bogactwo treści i formy należące do intelektualnego i materialnego dziedzictwa cywilizacyjnego.

Summary

This article is devoted to Jesuit old prints stored in the special collection of the Hieronim Łopaciński Regional Public Library in Lublin. Old prints consist of Polish prints (from 1573–1773) and foreign prints (from 1574–1773) embossed in European letterpresses and Jesuit printing houses functioning on the territory of the First Polish Republic. The selected examples of Jesuit publishing production shed light on the notable contribution of the Society of Jesus to the development of Western civilisation in the modern era.

Резюме

Статья посвящена иезуитским старопечатным книгам, хранящимся в фондах Люблинской воеводской публичной библиотеки им. Иеронима Лопацинского. В общий обзор старопечатных книг включены «полоники» (1573–1773 гг.) и зарубежные издания (1574–1773 гг.), оттиснутые в европейских типографиях, а также иезуитских типографиях, функционирующих на территории Речи Посполитой. Избранные примеры издательской продукции иезуитов проливают свет на то, какое значительное влияние Общество Иисуса имело на развитие западной цивилизации в Новое время.

li ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego, Warszawa 2000, s. I–VIII; F. Paluszkiewicz, *Mały słownik jezuitów w Polsce*, Warszawa 1995, s. 190–191.

⁴⁴ Na karcie tytułowej rok 1598. W przedmowie i kolofonie rok 1599.